

ГУРТОВЕНКО Наталія – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 2, Умань, Україна, індекс 20300 (nat.1232012@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5926-8736>

ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ТА ЙОГО ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Анотація. *Мета роботи* – аналіз результатів, отриманих під час дослідно-експериментальної роботи щодо дослідження девіантного стереотипу поведінки в підлітковому віці. У процесі проведеного нами дослідження було виокремлено характеристики визначеної проблеми.

Методологія – проведено інтерпретацію отриманих результатів, виявлено основні індикатори тривожності та депресивності; порівняльно-вікові характеристики зазначених індикаторів, параметри соціальної ситуації розвитку та їх вплив на взаємовідносини з батьками, педагогами й однолітками; виокремлено психологічні механізми ефективної діяльності досліджуваних. Для виявлення показників і форм прояву агресивності досліджуваних ми застосували методику діагностики Басса – Даркі та визначені сумарні показники індексу агресивності та індексу ворожості. Проведено діагностику особливостей спілкування досліджуваних за допомогою методу спостереження, а також за допомогою соціометричного експерименту. Крім того, було використано тест К. Томаса, що дає змогу сформулювати уявлення про вираженість на особистісному та груповому рівнях стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях. Узагальнений аналіз за всіма отриманими даними дав змогу сформулювати цілісну й об'єктивну картину психологічних особливостей особистості з девіантним стереотипом поведінки учнів у тісному взаємозв'язку з навколишнім соціально-психологічним середовищем.

Наукова новизна. Ефективність системи психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки молоді потребує комплексного підходу та врахування численних чинників у середовищі розвитку, навчання, виховання й соціалізації особистості, а також створення сприятливих соціально-педагогічних умов. Також виявлено кореляцію впливу психологічних механізмів на відхилення в поведінці особистості.

Висновки. Ефективна допомога психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки тим, хто її потребує, можлива шляхом створення сучасних концепцій, моделі, технології та системи психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки підлітків.

Ключові слова: корекційна робота, девіантна поведінка, підлітковий вік, психологічні механізми, психолого-педагогічна діяльність.

HURTOVENKO Nataliia – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Psychology, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2, Sadova Str., Uman, Ukraine, postal code 20300 (nat.1232012@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5926-8736>

ON THE ISSUE OF EXPERIMENTAL RESEARCH ON DEVIANT BEHAVIOUR OF ADOLESCENTS AND ITS PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

Abstract. *The purpose of the work* is to analyse the results obtained during the experimental work on the study of deviant behavioural stereotypes in adolescence. In the course of our study, we identified the characteristics of the problem.

Methodology – interpretation of the obtained results, identification of the main indicators of anxiety and depression; comparative age characteristics of these indicators, parameters of the social situation

of development and their impact on relationships with parents, teachers and peers; psychological mechanisms of effective activity of the subjects. To identify the indicators and forms of aggressiveness of the subjects, we used the Bass-Darkey diagnostic methodology and determined the total indicators of the aggressiveness index and the hostility index. The peculiarities of communication of the subjects were diagnosed using the method of observation, as well as a sociometric experiment. In addition, the K. Thomas test was used to form an idea of the expression of behavioural strategies in conflict situations at the personal and group levels. A generalised analysis of all the data obtained made it possible to form a holistic and objective picture of the psychological characteristics of a person with a deviant stereotype of student behaviour in close connection with the surrounding socio-psychological environment.

***The scientific novelty** is that the effectiveness of the system of psychological and pedagogical correction of deviant behaviour of young people requires an integrated approach and consideration of numerous factors in the environment of development, training, education and socialisation of the individual, as well as the creation of favourable social and pedagogical conditions. The article also reveals a correlation between the influence of psychological mechanisms on deviant behaviour.*

***Conclusions:** effective assistance of psychological and pedagogical correction of deviant behaviour to those who need it is possible through the creation of modern concepts, models, technologies and systems of psychological and pedagogical correction of deviant behaviour of adolescents.*

***Key words:** correctional work, deviant behaviour, adolescence, psychological mechanisms, psychological and pedagogical activity.*

Постановка проблеми. У кожному закладі освіти були задіяні учні, батьки та педагоги. Першим етапом дослідження був моніторинг психологічного «благополуччя – неблагополуччя» сучасних підлітків і молоді з використанням спеціально підібраного блоку методик.

Проведено моніторинг рівня соціально-психологічного благополуччя досліджуваних. Виокремлено характеристики, що дають уявлення про проблему дослідження: психоемоційний стан – рівень тривожності та депресивності; сприйняття досліджуваними взаємовідносин із батьками, товаришами, педагогами; стан самосвідомості досліджуваних; психоемоційний стан батьків та педагогів; ступінь задоволеності досліджуваних (учнів, батьків, педагогів) в основних сферах життя; рівень розвитку ціннісних орієнтацій учнів, батьків, педагогів.

Аналіз досліджень. Останніми десятиліттями в Україні констатується стійка тенденція збільшення кількості осіб з девіантною поведінкою – поведінкою, яка, за визначенням науковців (В. Оржеховська, Т. Федорченко), суперечить загальновизнаним у суспільстві нормам і виявляється в незбалансованості психічних процесів, неадаптивності, порушенні самоактуалізації, відхиленнях від морального й естетичного контролю над особистісною поведінкою (Пихтіна, 2014, с. 4–5).

Як зазначила А. Богуш, «дитина не народжується моральною чи аморальною, вона поступово стає такою залежно від того, в якому середовищі, в яких умовах живе, яке дістає виховання» (Богуш, 2005, с. 11–13).

Мета – проведення експериментального дослідження; після одержання результатів перших трьох зрізів, їхньої інтерпретації, проведено спеціально організовану роботу з досліджуваними: учнями, батьками, педагогами.

Виклад основного матеріалу. Повторний моніторинг рівня соціально-психологічного благополуччя досліджуваних після проведення експериментального дослідження. За результатами проведення трьох зрізів було отримано картину соціально-психологічного благополуччя досліджуваних. Вдалося виявити:

- основні індикатори соціально-психологічного неблагополуччя (тривожність і депресивність);
- параметри соціальної ситуації розвитку досліджуваних (порівняльно-вікові характеристики тривожності та депресивності, їхні варіації);
- зв'язок виявлених характеристик з елементами соціальної ситуації (взаємини з батьками, педагогами, товаришами);
- принципові психологічні механізми, що забезпечують ефективне здійснення довільної діяльності досліджуваних.

Для виявлення рівня психологічного благополуччя – неблагополуччя випробовуваних використано дані тестування тривожності, агресивності, депресивності та інші.

Для отримання повної картини «тривожності», визначення зв'язку з елементами соціальної ситуації, що виражається в стосунках із батьками та педагогами, ми отримали такі інтегровані показники тривожності батьків і педагогів: «низький» – 27,5%, «помірний» – 41,3%, «високий» – 31,2%, що виражає підвищений рівень тривожності батьків і педагогів. Такі дані свідчать про взаємний зв'язок характеристик психологічного благополуччя учнів, батьків, педагогів за параметром тривожності.

Для виявлення показників і форм агресивності досліджуваних ми застосували методику діагностики Басса – Даркі. Згідно із цією методикою, ми виявили сумарні показники індексу агресивності та індексу ворожості.

Сума показників за фізичною, вербальною та опосередкованою агресією відображає індекс загальної агресивності, а за показниками «підозріливість» і «образа» – ворожості. Усереднені показники статистично не відрізняються в учнів, що можна пояснити характеристиками досліджуваних учнів (вік, рівень вихованості, соціальний стан – «благополуччя – неблагополуччя»).

Із восьми форм агресії найбільший показник припадає на фізичну агресію – у середньому 76,3 %, найменший – на почуття провини (48,5%). Узагальнені показники досліджуваних за формами агресії для всієї вибірки такі:

- фізична агресія – 76,3;
- вербальна агресія – 52,0;
- опосередкована агресія – 57,4;
- негативізм – 62,6;
- роздратування – 52,2;
- підозрілість – 56,6;
- образа – 61,5;
- відчуття провини – 48,5.

Вивчення показників агресії педагогів і батьків учнів зазначених дослідницьких вибірок було проведене за тією самою методикою, і результати подано далі:

- фізична агресія – 60,6;
- вербальна агресія – 52,5;
- опосередкована агресія – 64,2;
- негативізм – 61,5;
- роздратування – 50,6;
- підозрілість – 52,8;
- образа – 57,1;
- відчуття провини – 55,5.

Отримані дані підтверджують припущення про взаємовплив показників агресивності учнів і відповідних показників у значущих (важливих) дорослих (учителів і батьків учнів).

Діагностика особливостей спілкування досліджуваних проводилася на основі даних спостереження, а також за допомогою соціометричного експерименту за критеріями «спільної підготовки до занять»; «бесіда на перервах між заняттями»; «спільних поїздки». Крім того, було використано тест К. Томаса, що дає змогу сформулювати уявлення про вираженість на особистісному та груповому рівнях стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях. Зазначимо, що орієнтації поведінки в конфліктних ситуаціях є важливим чинником, який визначає можливі девіації поведінки (Барко, Криволапчук, 2014, с. 198–203).

Прояв форм поведінки учнів у міжособистісній взаємодії в конфліктній ситуації, %:

- співпраця – 20,0;
- компроміс – 14,0;
- суперництво – 16,9;
- уникнення – 33,2;
- пристосування – 15,9.

Наведені дані свідчать, що позитивні стратегії поведінки в конфліктній ситуації (співпраця та компроміс) посідають менш значуще місце в поведінці учнів (34%) порівняно з негативними (суперництво, уникнення і пристосування (66%).

Аналіз кореляцій між показниками соціометричного статусу учнів у групі та вираженості стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях засвідчив, що чим вищий статус учня в групі, тим більшою мірою для нього характерні позитивні, гуманістичні стратегії поведінки в конфліктній взаємодії – і навпаки. Це означає, що оптимізація особистісних орієнтацій поведінки безпосередньо впливає на взаємини в групі, що підтверджує відповідні положення нашої концепції.

Аналіз усіх описаних вище даних дав можливість дійти висновку, що наявна система стосунків як у суспільстві, так і в навчальних закладах має переважно деструктивну та контрпродуктивну спрямованість, що створює передумови для виникнення різних форм девіантної поведінки.

Узагальнений аналіз за всіма отриманими на констатувальному етапі дослідження даними дав змогу скласти доволі цілісну й об'єктивну картину психологічних особливостей особистості та поведінки учнів у взаємозв'язку з особливостями навколишнього соціально-психологічного середовища.

Під час проведення експерименту було здійснено комплекс психолого-педагогічних освітньо-виховних заходів щодо корекції девіантного стереотипу поведінки учнів.

1. Одним із напрямів перевірки ефективності концепції стало експертне оцінювання концептуальної моделі та психолого-педагогічної технології. Створену нами концептуальну модель і психолого-педагогічну технологію корекції девіантної поведінки учнів високо оцінили експерти, педагоги та самі учні. Як оптимальну її оцінили 76% експертів (психологів, науковців, працівників освіти), 79% педагогів, 86% здобувачів освіти.

2. Іншим, надзвичайно важливим напрямом перевірки став аналіз змін, що відбулися в особистісних характеристиках і особливостях поведінки учнів завдяки психолого-педагогічній роботі, проведений після завершення базового етапу формувального експерименту.

Основними показниками, що характеризують ефективність психолого-педагогічної діяльності з профілактики та корекції девіантної поведінки, стали результати динаміки соціально-психологічного благополуччя учнів, вираженого показниками рівня тривожності.

Дані переконливо свідчать про суттєву оптимізацію психологічного благополуччя учнів у вигляді глобального зниження рівня тривожності, від 2,05 до 1,80% загалом.

Як зазначено в концепції, найважливішою комунікацією, що впливає на позитивне формування психологічних механізмів корекції девіантної поведінки, є міжособистісна комунікація. Для порівняльного вивчення системи взаємовідносин досліджуваних з урахуванням психологічних механізмів ми використовували соціометричний аналіз. Визначали соціально-психологічну позицію учня в системі внутрішньогрупових відносин, а також рівень розвитку навчальної групи як колективу за показниками соціометричної згуртованості.

Отримані показники різних груп досліджуваних не мають статистично значимих відмінностей. Що стосується змін у позиціях учнів, то вони виявилися статистично значущими, що свідчить про високу ефективність концептуальної моделі й авторських психолого-педагогічних технологій в оптимізації міжособистісних стосунків і групової динаміки як провідних чинників корекції девіантного стереотипу поведінки особистості в підлітковому віці. Значні позитивні зміни статусних позицій учнів у групах багато в чому зумовлені позитивними змінами в їхніх особистісних характеристиках, які також виявилися статистично значущими за більшістю показників, як-от дисциплінованість, відповідальність, колективізм, соціальна активність. Це, зі свого боку, сприяє суттєвому поліпшенню психологічного клімату навчальних груп учнів за показником соціометричної згуртованості.

3. Було визначено ієрархію значущості соціальних і психолого-педагогічних умов, що сприяють ефективності корекції девіантної поведінки особистості, в оцінках фахівцями-експертами.

Для експертного оцінювання фахівцям було представлено перелік психолого-педагогічних умов і чинників, що визначають ефективність корекції девіантної поведінки, які ми виокремили під час побудови авторської концепції та концептуальної моделі. Основними психолого-педагогічними умовами ефективності корекції девіантної поведінки є: макросоціосередовище – 100; мікросоціосередовище: у сім'ї – 86,0; у навчальному закладі – 81,0; поза сім'єю та навчальним закладом – 97,0; виховання як процес: у сім'ї – 95,8; у навчальному закладі – 70,8; система мотивування соціально значущої поведінки: в освітньому закладі – 77,7; єдність виховання і навчання в освітній установі – 84,7.

4. Після завершення дослідно-експериментальної роботи виникла потреба провести порівняльну оцінку традиційної та експериментальної моделей навчально-виховної психолого-педагогічної роботи.

Отримані результати свідчать про користь експериментальної психолого-педагогічної корекційної системи: традиційна система – 45,4%; експериментальна система – 79,8%. Загалом усі показники пропонованої експертної оцінки свідчать про те, що ефективність наявної системи (традиційної) корекційної роботи оцінюють як «низьку», експериментальної – як «високу».

Усі наведені дані свідчать про високу ефективність експериментальної моделі, що ґрунтується на запропонованій концепції. Сказане дає змогу зробити низку висновків експериментального дослідження:

1. Стан сучасного суспільства характеризується зростанням негативної тенденції підвищення відхилень у поведінці підлітків. Ефективна допомога в психолого-педагогічній корекції девіантної поведінки тим, хто її потребує, можлива шляхом створення сучасних концепцій, моделі, технології та системи психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки.

2. Підсумки дослідно-експериментальної роботи підтвердили необхідність створення інноваційних концепцій, моделі, технології та системи психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки молоді.

3. Забезпечення ефективності системи психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки підлітків потребує комплексного підходу, врахування чинників у середовищі розвитку, навчання, виховання й соціалізації особистості та створення сприятливих умов.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Проведене на завершальному етапі експериментальне дослідження було спрямоване на доведення того, що застосування психологічних механізмів корекції девіантної поведінки особистості буде успішним і більш ефективним за умови, якщо психологічні механізми застосовуються в системі, цілісно вбудовуються й гармонійно доповнюють психолого-педагогічну корекційну програму.

Основний зміст експериментального дослідження на формуальному етапі становив порівняльний експеримент, який засвідчив, що освітньо-виховна система ефективно забезпечує гармонійніший розвиток особистості, водночас значно знижується рівень проявів девіацій, рівень самооцінки особистості стабілізується, відбувається зниження рівня девіацій та депресії.

На підставі аналізу результатів дослідницької роботи було зроблено висновок про те, що основні її завдання вирішено, оскільки:

1) виявлено психолого-педагогічні умови функціонування психологічних механізмів корекції девіантної поведінки особистості;

2) виявлено сильні та слабкі сторони основних компонентів традиційної моделі педагогічної діяльності в освітньому закладі у процесі функціонування;

3) розкрито можливості виявлених психологічних механізмів у корекційно-розвивальній практиці;

4) виміряно ефективність окремих компонентів авторської моделі стимулювання психологічних механізмів корекції девіантної поведінки особистості;

5) виявлено кореляцію впливу психологічних механізмів на відхилення в поведінці особистості.

Література

- Барко В. І., Криволапчук В. О. Девіантна поведінка працівників органів внутрішніх справ та психологічні механізми її виникнення. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. Вип. 1. С. 198–203.
- Богущ А. Духовне виховання на засадах української християнської педагогіки. *Дошкільне виховання*. 2005. № 8. С. 11–13.
- Пихтіна Н. П. Профілактика негативних проявів у поведінці дітей : навчальний посібник. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. 376 с.

References

- Barko, V.I., & Kryvolapchuk, V.O. (2014). Deviantna povedinka pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav ta psykhologichni mekhanizmy yii vynyknennia [Deviant behaviour of law enforcement officers and psychological mechanisms of its occurrence]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy – Bulletin of the National University of Defence of Ukraine*, 1, 198–203 [in Ukrainian].

- Bogush, A.** (2005). Dukhovne vykhovannia na zasadakh ukrainskoi khrystyianskoi pedahohiky [Spiritual education on the basis of Ukrainian Christian pedagogy]. *Doshkilne vykhovannia – Preschool education*, 8, 11–13 [in Ukrainian].
- Pyhtina, N.P.** (2014). Profilaktyka nehatyvnykh proiaviv u povedintsi ditei: navchalnyi posibnyk [Prevention of negative manifestations in the behaviour of children: A Textbook]. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia. 376 p. [in Ukrainian].